

9. Новий курс: реформи в Україні. 2010—2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К.: НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
10. Соціальна відповідальність бізнесу. Українські реалії та перспективи. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.svb.org.ua/node/1246.
11. *Стивак В. А.* Корпоративная культура. — СПб.: Питер, 2001. — 352 с.
12. *Супрун Н. А.* Корпоративна соціальна відповідальність як чинник сталого розвитку // Економіка і прогнозування. — 2009. — № 3. — С. 61—74.
13. *Филипенко А. С.* Экономическое развитие: цивилизационный подход / А. С. Филипенко. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. — 260 с.
14. *Фридман М.* Капитализм и свобода / Пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2006. — 240 с.
15. *Шамхалов Ф. И.* Государство и экономика: основы взаимодействия. — М.: ОАО «НПО «Издательство «Экономика», 2000. — 382 с.
16. *Certo S. C., Peter J. P.* Strategic management. Concepts and Applications. — N.Y.: Random House, Inc., 1988. — 1203 p.
17. Investment and enterprise responsibility review. Analysis of investor and enterprise policies on corporate social responsibility. — United Nations, New York and Geneva, 2010. — 95 p.
18. World Investment Report 2010. Investing in a low-carbon economy. Overview. — United Nations, New York and Geneva, 2010. — 54 p.

Статтю подано до редакції 16.02.11 р.

УДК 330.101.1

Л. В. Лебедева, аспірантка ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ТА ФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

АНОТАЦІЯ. У статті висвітлено сутність формаційного та цивілізаційного підходів до дослідження економічних систем, виокремлено їх відмінні та спільні риси. Висловлено думку про взаємну комплементарність даних підходів до процесу наукового дослідження.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: формаційний підхід, цивілізаційний підхід, цивілізація, постіндустріалізм, методологія.

АННОТАЦИЯ. В статье освещена сущность формационного и цивилизационного подходов к исследованию экономических систем, выделены их отличительные и общие черты. Высказано мнение о взаимной комплементарности данных подходов в процессе научного исследования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: формационный подход, цивилизационный подход, цивилизация, постиндустриализм, методология.

ANNOTATION. The article highlights the essence of formation and civilization approaches to the study of economy systems, especially their common and distinctive features. The mutual complementarity of these approaches in the process of scientific research has been expressed.

KEYWORDS: formational approach, the approach of civilization, civilization, postindustrialism methodology.

Постановка проблеми. З плином часу зазнає змін не лише оточуюче нас середовище, а й методи та способи дослідження цих змін. Усім нам відомо, що методологія дослідження економічної дійсності також підвладна цим змінам. Зараз, коли у наукових колах йде мова про «кризу» в економічній науці, проблема дослідження її методології та еволюції підходів до розуміння економічної дійсності стає особливо актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновниками формацийного підходу є К. Маркс та Ф. Енгельс [11], цивілізаційну періодизацію історичного розвитку запропонували А. Тойнбі [6], С. Хантінгтон [8], О. Тоффлер [7], Д. Белл [1], дослідженню формацийного та цивілізаційного підходів присвячені праці зарубіжних та вітчизняних учених С. В. Мочерного [3, с. 218—225], А. А. Чухно [10, с. 31—40], В. Л. Іноземцева [2]. Все ж багато питань залишаються невирішеними, потребує подальшого дослідження роль та місце формацийного та цивілізаційного підходів у дослідженні історичного процесу.

Постановка завдання. Завданням даної статті є дослідження актуальності формацийного підходу до дослідження економічної дійсності та цивілізаційної парадигми як його наступниці, їх взаємозалежності та ролі у майбутньому методологічного дослідженні економічних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі прийнято виділяти два основні методологічні підходи у дослідженні історичного процесу — формацийний та цивілізацій-

ний. Розглянемо кожен із них окремо. За радянського періоду був панівним саме формаційний підхід, розроблений і обґрунтований К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Аналізуючи всесвітню історію К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що головним поняттям є «суспільно-економічна формація», під яким розумілася сукупність виробничих відносин та продуктивних сил, суспільних зв'язків, політичного устрою на певному етапі історичного розвитку. Уся історія аналізувалась як закономірний процес зміни суспільно-економічних формацій. Дослідники вважали, що продуктивні сили постійно розвиваються, ускладнюються, а виробничі відносини залишаються незмінними. За такої ситуації виникає конфлікт, суперечність між новим рівнем продуктивних сил і застарілими виробничими відносинами. Рано чи пізно насильницьким чи мирним шляхом відбуваються зміни в економічному базисі — виробничі відносини або повільно, або через докорінну перебудову та заміну їх новими стають адекватними новому рівню продуктивних сил. Економічний базис, який змінився, веде до зміни політичної надбудови — так виникає нова суспільно-економічна формація, що перебуває на вищому, ніж попередня рівні.

Проаналізувавши способи виробництва, дослідники зробили висновок про неухильність процесу заміни суспільно-економічних формацій. Критерієм історичного процесу став панівний спосіб виробництва. Карл Маркс виокремлював п'ять суспільно-економічних формацій, які стали класичними у формаційному підході. Разом з тим, він використовував поняття формації у ширшому сенсі і поділяв історію людства на три великі формації — первинну (докласове суспільство), вторинну (класове суспільство) і третинну (безкласове суспільство).

К. Маркс убачав джерело прогресу цивілізації у розвитку матеріального виробництва, а його історію у закономірних періодах переходу людства від особистої залежності до речової, а від речової — до вільної особистості. Становлення вільної особистості означало всебічний розвиток її розумових і фізичних здібностей, перетворення праці у творчість, позбавлення людини від матеріальної залежності.

Формаційний підхід К. Маркса і Ф. Енгельса тлумачить всесвітню історію як єдиний, лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Він дав змогу отримати цілісне уявлення про історичний

розвиток суспільства, розкрити закономірності функціонування його складових, причини та наслідки змін, які очікує людство. Цей підхід доволі поширений серед дослідників економічного розвитку, але йому притаманні певні недоліки, насамперед це догматизація та абсолютизація у поясненні історичного процесу.

Вадами формаційного підходу є, по-перше, неврахування інших чинників розвитку історії (культурних, національних, спонтанних); по-друге, надмірна схематичність, відірваність від специфіки суспільства, певна невідповідність практиці (наприклад, деякі суспільства оминули рабовласницьку або капіталістичну формації, відбувся непрогнозований економічний крах комуністичної (соціалістичної) формації тощо). Великим недоліком цього підходу є те, що визнаючи велику роль продуктивних сил, способу виробництва, все ж першорядна роль у визначенні суспільно-економічної формації відводилася суспільно-виробничим відносинам. «Економічним кістяком суспільно-економічної формації є історично визначені виробничі відносини» [4, с. 240] стверджується у підручнику з філософії радянських часів, її автори переконливо доводять, що суспільно-економічна формація — це сукупність виробничих відносин. За такого підходу ігнорується роль продуктивних сил як джерела суспільно-економічного прогресу. Треба сказати, що прогрес цивілізації залежить як від розвитку виробничих відносин, так і продуктивних сил, що їх формують.

Тож, враховуючи недоліки формаційного підходу, на сьогоднішній день став доволі поширеним цивілізаційний підхід до розуміння історичного розвитку. Поняття «цивілізація» (від лат. *civilis* — гідний, вихований) початково використовувалося для позитивної оцінки певних суспільних явищ. Першим, як прийнято вважати, цей термін використав відомий діяч Великої французької революції Мірабо для того, щоб показати вплив добродетності на суспільство у процесі його розвитку. Нині цивілізаційний підхід розглядається як концепція періодизації історії суспільства, що передбачає історичний круговорот різних цивілізацій, що проходять стадії зародження, розквіту та занепаду.

Всесвітньо відомий історик А. Тойнбі виділяв у світовому розвитку двадцять одну цивілізацію, з яких до сьогодні збереглися лише шість. Цей підхід є значно вужчим за формаційний, адже розділяє історичний розвиток на певні цивілізації локального типу. За іншою класифікацією, у розвитку суспільства з найдавні-

ших часів до наших днів виділяють лише три цивілізації — аграрну, індустріальну і постіндустріальну. У даному разі цивілізаційний підхід є ширшим за формаційний, адже тут історичний розвиток не завершується певною стадією, а включає теперішнє і можливе майбутнє людства.

На сьогоднішній день не існує єдиного загально визнаного визначення поняття цивілізація. Найбільш повно, на нашу думку, ключові ознаки цивілізацій відображені у визначенні Київської школи вчених, яку очолює академік Ю. М. Пахомов. «Цивілізація — це окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої виміри у просторі й часі, базові духовно-культурні основи та відносно стійкі, довгострокові структури економічних, суспільно-політичних і культурних форм» [9, с. 8]. Воно містить такі характеристики, як системність, де всі сторони суспільного життя взаємопов'язані; відображено фундаментальне значення суспільної свідомості у становленні і розвитку цивілізації (соціогенезис); ієрархічна будова різних складових; функціонування і розвиток, що здійснюються за засадах внутрішніх рушійних сил та ін.

Тобто, цивілізаційний аналіз виходить з існування різних цивілізацій, яким притаманний власний шлях історичного розвитку, і не сприймає відомого принципу формаційної парадигми про обов'язковість проходження кожним суспільством однакових етапів історичного розвитку.

Арнольд Тойнбі визначив цивілізацію як найменший блок історичного матеріалу, до якого звертається той, хто намагається вивчати історію власної країни. Цивілізація — це одиниця суспільного життя, що має межі у часі і просторі, складовою частиною якої є історія країни [6].

Своє розуміння поняття цивілізації С. Хантінгтон виклав у статті «Зіткнення цивілізацій». Цивілізація за Хантінгтоном — культурна спільнота найвищого рангу, вище за яку вже слідують видові (у культурному вимірі) ознаки роду людського. Ділення на цивілізації відбувається за сукупністю особливостей таких, як мова, історія, релігія, звичаї, інститути. «Цивілізація є певною культурною сутністю. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні общини — всі вони володіють своєю особливою культурою, що відображає різні рівні культурної неоднорідності» [8].

У книзі Елвіна Тоффлера «Третя хвиля» [7] цивілізаційний процес розвитку представлений у вигляді «трьох хвиль», тобто

стадій розвитку суспільства, економіки, технологічного способу виробництва та ін., що змінювали одна одну на протязі історичного розвитку. Перша хвиля співпадає з сільськогосподарською революцією, коли людина перейшла до осілого способу життя і підкорила собі природу, навчившись обробляти землю. Друга хвиля відповідає епосі індустріальної революції XVII ст., котра підкорила собі весь світ. Е. Тоффлер тут зауважує, що не завжди це підкорення було правомірним, і не слід казати що воно принесло лише позитивні наслідки. Але вплив Другої хвилі поступово слабшає, її найголовніші устої переживають кризу як в економіці, політиці та просто на рівні особистості. Отже, приходить Третя хвиля, що нещадно змінює все на своєму шляху і знищує інститути, методи та цінності попередньої. При цьому треба відмітити, що ці хвилі не замінювали одна одну, а зародження наступної відбувалося у рамках попередньої і зміни співіснували зі старими устоями, аж поки не заміщували їх. Зараз на планеті можна знайти і аграрні країни, й індустріальні, і навіть країни, що можна назвати постіндустріальними, тобто ті, що найбільше пристосувалися до змін «третьої хвилі».

Фундаментальною ознакою країн «першої хвилі» була роль землі як основного фактора виробництва, основа економіки, життя, культури, сімейної структури та політики. За часів другої хвилі ця роль належала капіталістичній власності — заводам і фабрикам, на яких виготовлялися різноманітні товари. Головною цінністю цивілізації Першої хвилі є земля; Другої хвилі — капітал, робоча сила, засоби виробництва; продуктивна сила Третьої хвилі — знання і інформація. Символ першої цивілізації — мотика, другої — конвеєр, третьої — комп'ютер.

Такої класифікації історичної періодизації людства притримувався і відомий дослідник постіндустріального суспільства Д. Белл, що виділяв три стадії історичного розвитку, а саме доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну.

Більшість учених вважають достатньо обґрунтованою класифікацію цивілізацій, що включає Європейську (Християнську), Близькосхідну (Ісламську), Індійську (Буддійську), Китайську (китаєзований буддизм, даосизм та конфуціанство), Латиноамериканську, Африканську цивілізації. Кожна з них стосується певного регіону, має просторовий вимір та спирається на духовно-культурні особливості народів, що проживають у цих регіонах. Вони мають свої алгоритми розвитку, специфічні фактори само-

руху, проходять різні за часом і змістом етапи еволюції, особливості піднесення та криз.

Перелік основних світових цивілізацій дає панораму цивілізаційної різноманітності людства, відображає його просторову характеристику. Вона має бути доповнена і часовим виміром розвитку кожної цивілізації, виділенням окремих етапів, що відображають історичний поступ.

У рамках цивілізаційного підходу прийнято виділяти дві основні цивілізаційні лінії розвитку людства — Західну та Східну цивілізації. Східну лінію цивілізаційного розвитку представляють суспільства, що належать до Китайської, Індуської, Ісламської цивілізацій, а представниками західної лінії є суспільства Східно-християнської та Західно-християнської цивілізацій.

Головною особливістю цивілізаційної парадигми є винесення на перший план у дослідженні історії — людину, яка є відносно відокремленим індивідом, що активно і цілеспрямовано діє як суб'єкт суспільних відносин. Його поява стала можливою у результаті завершення формування духовно-культурних цінностей, відокремлення людини від общини, формування суспільної залежності, виникнення державної форми організації суспільства.

Треба також зауважити, що представники цивілізаційного та формаційного підходів до економічного дослідження сприймають об'єкт та предмет вивчення науки по різному.

Для представників цивілізаційного підходу є характерним розгляд економічних явищ через призму системно-синергетичного аналізу. Суть такого аналізу полягає у наступному:

1) необхідність розгляду предмету як цілісного утворення, що включає в себе певні структурні рівні і має певну організованість, де кожен рівень виконує свої функції;

2) основа пізнання будь-якого об'єкту через його розвиток, еволюцію;

3) виявлення цілей та рушійних сил об'єкту.

Класична наукова парадигма передбачає під науковим об'єктом розуміти певні процеси і явища, що виокремлені з реальної дійсності, коли встановлені межі їх дії. В економічній науці об'єкт наукового дослідження — це процеси створення, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Предмет же наукового аналізу — корінні властивості об'єкту чи явища, відображені в об'єкті.

Нова загальнонаукова методологія досліджень передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів. Во-

на формувалася поступово через узагальнення наукових досягнень Лейбніца, Гете, Дарвіна, Менделєєва, Ейнштейна та інших видатних учених і має ряд фундаментальних принципів, що суттєво відрізняються від засад класичної загальнонаукової методології [5, с. 35—37]:

— об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта (на протизагу ідеї атомізму, згідно з якою розглядається в абстракції незалежний і автономно існуючий об'єкт аналізу);

— об'єкт є цілісним утворенням;

— вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними;

— причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не лише у зовнішньому впливі, вона розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, як саморух і саморозвиток об'єкта.

Висновки. Тож, при всій відмінності формаційного та цивілізаційного підходів до характеристики історичного розвитку, не можна не помітити, що в основі вони дуже схожі. Так, дійсно, у формаційному підході основою виділення стадій історичного розвитку слугує матеріальне виробництво, виробничі відносини, тоді як у цивілізаційному — це розвиток продуктивних сил, насамперед людини як такої, все ж у кінцевому підсумку їх об'єднує одна ціль — це дорога до кращого майбутнього, яке можна назвати комуністичним, чи постіндустріальним, це суспільство, де відсутня експлуатація людини людиною, творчість — це основний вид діяльності, та створені умови для найкращої самореалізації особистості. Так, Маркс історичний розвиток поділяв на періоди особистої залежності, речової залежності та вільної індивідуальності, що хронологічно дуже схожі з доіндустріальною, індустріальною та постіндустріальною стадією теорії постіндустріального суспільства Д. Белла. Останній у свою чергу, помітивши цю схожість, не іронізуючи називав себе «постмарксистом» [2].

Як марксистська концепція, так і теорія постіндустріального суспільства засновані на визнанні того, що джерелом прогресу цивілізації виступає вдосконалення форм і методів матеріального виробництва. Домінування однієї стадії історичного розвитку над іншою марксистичні оцінюють за більш високою продуктивністю праці, постіндустріалісти — за джерелами енергії і формами виробничого процесу.

Також, обидва теоретичні напрями виділяють в історії людства три великі фази, причому таке виділення побудоване на близьких методологічних принципах. Так, основоположники марксизму виділяють відповідно архаїчну, економічну і комуністичну суспільні формації [11], а прихильники постіндустріалізму — аграрне, індустріальне і постіндустріальне суспільство [1] або першу, другу і третю «хвилі» в історії цивілізації [7] на основі оцінки форм і методів суспільного виробництва у відповідних соціумах. Обидві концепції визнають поділ між суспільствами відносно умовним, прихильники обох теорій вважають, що кожна нова суспільна формація, так само як і кожна нова фаза історії у розумінні постіндустріалістів не заперечує і не заміщує попередньої, а «покоїться на ній як на своєму базисі» (К. Маркс) або «додає до неї новий вимір» [1].

Обидві теорії виходять з того, що перехід від однієї формації до іншої здійснюється революційним шляхом лише характер цих революцій різний. Так, теорія постіндустріального суспільства передбачає технологічні, науково-технічні революції, а марксистська теорія формацій — соціальні революції з громадянськими війнами, збройними повстаннями та жорстокою класовою боротьбою.

Різниця у цих підходах полягає у тому, що вони були започатковані у різні часи — це середина XIX та XX ст., за цей час техніка та технології зазнали розвитку у небачених масштабах, і, звісно, майбутнє з нашого часу краще можна змалювати, аніж з позиції автора XIX сторіччя, тож не правомірно стверджувати, що формаційний підхід повністю віджив своє, і повинен бути замінений новим підходом. Це не так, він має право на життя і посідає достойне місце в історії. На нашу думку, суспільний розвиток визначають як матеріальні фактори виробництва, так і сама людина зі своїми знаннями, адже, коли забезпечені матеріальні потреби людини, з'являється вільний час для творчості.

Література

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — М.: Academia, 1999. — 773 с.
2. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе (антология) / под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 632 с. // Режим доступа: <http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/index.html>
3. Мочерний С. Методолгія економічного дослідження. — Львів: Світ, 2001. — 416 с.

4. Основи марксистсько-ленінської філософії: Підручник // Кер. авт. кол. Ф. В. Константинов. — К.: Політвидав України, 1985. — 492 с
5. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — 312 с.
6. Тойнбі А. Цивілізація перед судом історії. — М.: Айрис-Пресс, 2006. — 592 с.
7. Тоффлер Э. Третья волна. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999 // Режим доступу: <http://lib.align.ru/books/10964.html>
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/polit/93hssc.htm
9. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Под ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наук. думка, 2002. — 632 с.
10. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. — К.: Логос, 2003. — 631 с.
11. Marx K. Deuxieme projet de la lettre a Vera Ivanovna Zassoulitch // Karl Marx, Friedrich Engels Gesamtausgabe. Abt. 1. Bd. 25. — Berlin, 1985. — S. 232—233.

Статтю подано до редакції 3.03.11 р.

УДК 339.137

Г. Ю. Кирилова, канд. екон. наук, доц.,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Л. М. Кириленко, канд. екон. наук, доц.,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ

АНОТАЦІЯ. Розглянуто теоретичні питання щодо сутності та змісту конкурентоспроможності та механізму її впливу на результати економічної діяльності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: конкурентоспроможність, ринкова економіка, ринковий механізм, інноваційна діяльність.

АННОТАЦИЯ. Рассмотрены теоретические вопросы сущности и содержания конкурентоспособности, механизма ее влияния на результаты экономической деятельности

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: конкурентоспособность, рыночная экономика, рыночный механизм, инновационная деятельность.